

РОЗДІЛ 2 СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ

УДК 811.161.1'373.23

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.1.11>

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НАЙМЕНУВАНЬ ЗА ЗОВНІШНЬОЮ ОЗНАКОЮ І ЯКОСТЯМИ ПЕРСОНАЖІВ У ЗБІРЦІ «РОСІЙСЬКІ НАРОДНІ КАЗКИ» О. М. АФАНАСЬЄВА

LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF NAMES BY THE EXTERNAL SIGN AND QUALITIES OF CHARACTERS IN THE COLLECTION BY «RUSSIAN FOLK TALES» BY O. M. AFANASYEV

Апоненко І.М.,

orcid.org/0000-0003-1682-4218

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри мовної підготовки

Дніпровського державного медичного університету

Жанр твору зумовлює вибір мовних одиниць та семантичних засобів, особливо у сфері номінації. Так, власні імена в жанрі казки часто відбивають різноманітні якості персонажів. У цій статті, на матеріалі збірки «Російські народні казки» О. М. Афанасьєва, представлена лексико-семантична характеристика найменувань персонажів за їхніми якостями (розумовими, фізичними) та зовнішньою ознакою. На основі класифікацій М. І. Пілаш та Т. І. Мальцевої були виділені дві найбільш уживані лексико-семантичні групи. Шляхом суцільного відбору найменування казкових персонажів збірки «Російські народні казки» О. М. Афанасьєва були розподілені в групи «Зовнішня ознака» та «Якості людини».

Лексико-семантична група «Зовнішня ознака» найчастіше представлена жіночими найменуваннями із загальною семою «приваблива ~ неприваблива зовнішність»: *Анна Прекрасная, Елена Прекрасная, Василиса Золотая коса, Несмеяна-царевна*; чоловічими найменуваннями, до складу яких входить, наприклад, наявність одягу: *Иван Голый, Ивашка белая рубашка* та ін.

До лексико-семантичної групи «Якості людини» увійшли дві підгрупи найменувань:

1) розумові здібності: *Василиса Премудрая, Иван-дурак* і т. д.;

2) фізичні якості: *Никанор-богатырь, Дугиня-богатырь, Сонька-богатырка, Марко Бегун, Тимофей Колтома* та ін.

Таким чином, було виконано семантичний аналіз не тільки власних імен, але й апелюючих основ найменувань казкових персонажів та компонентів, що їх ускладнюють та, окрім того, виконують ідентифікаційну та характеризуючу функції.

Аналіз лексико-семантичних особливостей найменувань «Російських народних казок» О. М. Афанасьєва показує, що найменування персонажів, з одного боку, виконують стилістичну та характеризуючу функції. З іншого боку, власні імена дозволяють датувати казкові тексти, вони відбивають специфіку формування російської антропонімної системи.

Ключові слова: власне ім'я, найменування, онім, апелюючий, казка, персонаж, лексико-семантична характеристика.

The genre of the work determines the choice of language units and semantic means, especially in the field of nomination. Thus, proper names in the genre of fairy-tale often reflect the various qualities of the characters. In this article, on the material of the collection "Russian folk tales" by O. M. Afanasyev, the lexical and semantic characteristics of the characters' names according to their qualities (mental, physical) and appearance are presented. Based on the classification of M. I. Pilash and T. I. Maltseva identified two most commonly used lexical and semantic groups. By entire sample of the names of fairy-tale characters of the collection "Russian folk tales" O. M. Afanasyev were divided into groups "External sign" and "Human qualities".

The lexical-semantic group "External sign" is most often represented by female names with the general seme "attractive ~ unattractive appearance": *Анна Прекрасная, Елена Прекрасная, Василиса Золотая коса, Несмеяна-царевна*; male names, which include, for example, the presence of clothing: *Иван Голый, Ивашка белая рубашка* etc.

The lexical-semantic group "Human Qualities" includes two subgroups names:

1) mental abilities: *Василиса Премудрая, Иван-дурак* etc.;

2) physical qualities: *Никанор-богатырь, Дугиня-богатырь, Сонька-богатырка, Марко Бегун, Тимофей Колтома* and others.

Thus, a semantic analysis was performed not only of proper names, but also of appellate bases of names of fairy-tale characters and components, which complicate them and, in addition, perform identification and characterizing functions.

Analysis of lexical and semantic features of the names of "Russian folk tales" O. M. Afanasyev shows that the names of the characters on the one hand, perform stylistic and characterizing functions. On the other hand, proper names allow to date fairy-tale texts, they reflect the specifics of the formation of the Russian anthroponymic system.

Key words: proper name, name, onym, appellation, fairy-tale, character, lexical and semantic characteristics.

Постановка проблеми. У межах розвитку сучасної лінгвістики значущими залишаються традиції історико-культурного вивчення семантики слова, зокрема у фольклорних казкових текстах.

У народних казках представлено своє відображення конкретної реальної дійсності. Казка доносить до нас відгуки далеких, часто доісторичних часів, і переконує в цьому, а час вносить у казку свої проблеми, тенденції. Сама фантастика казки, її вигадка, її авантюрний сюжет могли розвиватися лише на основі фактів навколишньої дійсності. Все це впливало на мовні засоби, що використовувались у казках, зокрема і на склад найменувань.

Зв'язок із попередніми дослідженнями. До вивчення найменувань у фольклорних текстах зверталися С. Г. Лавриненко [3], Т. І. Мальцева [8], М. М. Морозова [9], М. І. Пілаш [11]. Порівняльне вивчення найменувань персонажів у літературних та народних казках представлено в дослідженнях О. І. Лукошкової [7], О. О. Порпуліт [12], О. Г. Горбачової [2].

Чоловічі та жіночі найменування, представлені в російських казках збірки О. М. Афанасьєва, різні і за складом, і за походженням, і за часом входження до російської антропонімної системи, що є підтвердженням поступового (протягом тривалого часу) формування російського казкового фонду, який, своєю чергою, відбиває особливості формування російської антропонімної системи.

У казках, що аналізуються, представлені різноманітні за формою, структурою, значенням, роллю власні імена (ВІ). Як відомо, власні імена – це насамперед лексичні одиниці, й вони, як зазначає О. А. Леонович у статті «Ономастика как социолінгвістическая проблема», «чутко реагують на різноманітні суспільні зміни. В власних іменах завжди знаходимо відображення соціального і культурно-історичного матеріала. Вони найбільш яскраво демонструють пронизуючу їх семантику, тобто відображають індивідуалізацію імені, тобто сближають його з нарицательним» [5, с. 25].

Постановка завдань дослідження. Для казок, крім найменувань у вигляді одного особистого імені або імені та по батькові, характерні найменування, що є конструкціями з прикладками

(*Іван-дурак*, *Марья-королевна*) та атрибутивними словосполученнями (*Іван Голый*, *Василиса Прекрасная*). Тому *метою* цієї статті є характеристика семантики особистих найменувань, крім того, враховуватимуться не стільки лексико-семантичні групи (ЛСГ) апелюючих основ ВІ, скільки основи номінальних компонентів найменувань персонажів казок.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі є кілька класифікацій найменувань казкових героїв. Так, Т. І. Мальцева представляє класифікацію, засновану на виділенні характерних ознак головного героя. Вона виділяє такі групи: «1) по обставинах народження: *Іван Коровий син*, *Іван Кошкин син*; 2) по соціальному положенню: *Іван-царевич*, *Іван крест'янський син*, *Іван вдовий син*; 3) по інтелектуальним якостям, особливостям поведінки: *Іван-дурак*, *Емеля-дурак*, *Іван Запечник*, *Василиса Премудрая*» [8, с. 11].

Така класифікація є досить загальною і не відбиває всі лексичні значення найменувань, що представлені в казках.

Більш докладна класифікація подана М. І. Пілаш у роботі «Мифоантропонимия русских и венгерских сказок» [11, с. 49-50], в якій автор пропонує дванадцять ЛСГ, наприклад: «Зовнішня ознака», «Якості людини», «Соціальне становище», «Доля людини», «Абстрактні поняття», «Обставини народження» тощо.

У цій роботі розглянемо найбільші лексико-семантичні групи: за зовнішньою ознакою та якостями людини.

ЛСГ «Зовнішня ознака»

У цю групу об'єднані найменування із загальною інтегруючою семою «зовнішність» (найчастіше, приваблива ~ неприваблива, що характерно для жіночих персонажів). Наприклад:

«А в такому-то царстві, в такому-то государстві, – говорив он, – живе *Елена-царевна Прекрасная – невиданної краси*; алий цвіт у неї по лицю рассыпається, білий пух по груди расстиляється, і видно як мозжечок із косточки в косточку переливається» («Семь Семионов») [1, т. 1, № 147, с. 261];

«Іван-царевич пошел в большую палату, начал пересматривать портреты и пришла к нему мысль королева *Анна Прекрасная – такая краса-*

вица, какой во всем свете другой нет!» («Бедный и слепой богатыри») [1, т. 1, № 198, с. 59];

«В царских палатах, в княжих чертогах, в высоком терему красовалась *Несмеяна-царевна*... Всего много, все есть, что душа хочет, а *никогда она не улыбалась, никогда не смеялась, словно сердце ее ничему не радовалось*» («Несмеяна-царевна») [1, т. 2, № 297, с. 332];

«А царевна-краса называлась *Василиса Золотая коса*... *Волосы её густые златошелковые, не покрытые ничем, в косу связанные, упали до пят, и царевну Василису стали люди величать: золотая коса, непокрытая краса*» («Сказка о Василисе Золотой косе, непокрытой красе и об Иване-Горохе») [1, т. 3, № 560, с. 227].

Чоловічі персонажі представлені найменуваннями, до складу яких входять компоненти (прикладки або атрибутивні словосполучення), що описують, наприклад, наявність одягу або особливості зовнішності:

«Оглянулся царевич и видит: нагоняет его человек в белой одежде (...) Я называюсь *Ивашка белая рубашка*, великий еретик» («Сказка о Силе-царевиче и об Ивашке белой рубашке») [1, т. 3, № 575, с. 277];

«*Иван Голый* – мужик был бедный, ни есть, ни пить нечего, *одежда давно с плеч свалилась*» («Бедный и слепой богатыри») [1, т. 2, № 200, с. 71];

«...Репка родила сына – *половина человечья, половина медвежья*; окрестили его и дали имя *Ивашко-Медведко*» («Медведко, Усыня, Горыня и Дубыня-богатыри») [1, т. 1, № 141, с. 245].

ЛСГ «Якості людини»

У цій групі можна визначити такі якості, які часто характеризують саме головного героя:

1. Розумові здібності:

«Жил – был старик, у него было три сына, третий-то *Иван-дурак*, ничего не делал, только на печи сидел да сморкался» («Сивко-бурко») [1, т. 2, № 179, с. 5];

«Жил да был царь; у царя было три сына: Федор, Егор да *Иван*; *Иван был не совсем умен*» («Сказка о молодце-удальце») [1, т. 1, № 174, с. 358].

Аналіз казок, у яких герой у власному найменуванні має компонент «*дурак*», дозволяє зробити висновок, що найчастіше це селянський син (рідше царський, але «нерозумний»), ущербність якого не в бідності, а позбавленості розуму, окрім того, ще й у тому, що він останній, третій брат, найменший, усунений від будь-яких корисних справ, але саме він, останній син, зрештою, долає перепони й робить усе, щоб продовжувався його рід. Іншими словами, «*дурак*» чарівно-фантастичної казки – зовсім не дурень у прямому розумінні цього слова, а, за словами Н. В. Новікова, «искусно замаскированный идеальный герой» [10, с. 114]. Герой приймає власні рішення, які часто суперечать здоровому глузду, але, зрештою, приносять йому успіх.

При описі жіночих персонажів можна говорити про те, що серед них немає «дурних», а в тексті часто подаються позитивні характеристики розуму, наведені в атрибутивних словосполученнях до власних імен:

«А была *Василиса Премудрая* любимая дочь у царя: *и умом, и красой взяла!*» («Морской царь и Василиса Премудрая») [1, т. 2, № 224, с. 161];

«...на колеснице сидит королева *Елена Премудрая* – такой красоты неописанной, что ни вздумать, ни взгадать, ни в сказке сказать! Сошла она с колесницы, начала подзывать к себе голубок по очереди и *учит их разным мудростям*» («Елена Премудрая») [1, т. 2, № 236, с. 199].

2. Фізичні якості:

«Жил-был царь, по имени Хотей; у того царя было три сына. Меньшого звали *Сила-царевич*» («Сказка о Силе-царевиче и об Ивашке белой рубашке») [1, т. 3, № 575, с. 277];

«Вот однажды *пробежал* по этому полю *Марко Бегун*, увидел Ивана Голого, побратался с ним, посадил его на себя и пустился в дремучий темный лес» («Бедный и слепой богатыри») [1, т. 2, № 200, с. 71];

«Поскакали гонцы, начали всюду разыскивать и нашли брата *Никиты – Тимофея Колтому*» («Бедный и слепой богатыри») [1, т. 2, № 199, с. 69]. Персонаж цієї казки *Тимофей Колтома* отримує таке прізвисько тому, що в нього відрубані ноги, отже, він не може ходити нормально, а лише *колтати, кульгати (колтать, хромать – рос.)* [13, т. 2, с. 297].

Серед фізичних якостей казкових персонажів найчастіше поширені сила, хоробрість, рішучість, все це характеризує героя як позитивного персонажа:

«Приезжает на горюх *Никанор-богатырь*, пускает своего коня, а сам лег *богатырским сном* спать – лег и заснул» («Королевич и его дядька») [1, т. 1, № 124, с. 167];

«Тогда вышел мальчик из города и пошел дорогою; навстречу ему *Дугиня-богатырь* – хоть *какое дерево, так в дугу согнет ...*» («Медведко, Усыня, Горыня и Дубыня-богатыри») [1, т. 1, № 142, с. 248].

Стійка прикладка «богатырь» дозволяє провести паралель з билинами, де, насамперед, звертається увага на незвичайні богатырські

здібності героїв. Билини відобразили історичну дійсність в образах, життєва основа яких збагачена фантастичною вигадкою. Як зазначається в «Литературном энциклопедическом словаре», творці билин створили та закріпили в народній свідомості високопоетичні, що характеризуються винятковою масштабністю, образи богатирів, які втілили народні ідеали сили, мужності, справедливості, любові до рідної землі (*Илья Муромец, Добрыня Никитич, Алеша Попович*). Світ билин – справжня російська земля, та її зображення супроводжують фантастичні картини: богатирі борються з чудовиськами, долають полчища ворогів і здійснюють інші подвиги, що перевершують сили людини. Своєрідність вигадки в билинах (на відміну від казки) – наслідок переосмислення давніх міфологічних традицій фольклору стосовно героїчного пісенспіву про події історичного життя Русі [6, с. 59-60].

За висловом С. Г. Лазутіна, «человеком слушающим исторические события былины воспринимаются как историческая действительность, а богатыри и князья – как исторические лица. А всё то, что описывает сказка, воспринимается как небылица» [4, с. 28].

Лише в одній казці збірки О. М. Афанасьєва зустрічається жіноче найменування з фізичною характеристикою – *Сонька-богатырка*: «Василий-царевич слез коня и пошел в дом; входит в спальную, Сонька-богатырка спит крепким сном» [1, т. 1, № 177, с. 371].

У казках, на думку О. О. Порпуліт, ми іноді стикаємося з явищем переосмислення язичницького імені як зменшувально-пестливого варіанта християнського оніму. Так, найменування героїні «Сказки о молодце-удальце» *Сонька-богатырка* О. М. Афанасьєв пояснює в тексті казки таким чином: «игра слов: имя Сонька, уменьшительное от Софья, дано в сказке о красной девице с умыслом, потому что она проспала и живую воду, и свою девичью честь» [1, т. 1, № 177, с. 370]. Але,

як припускає О. О. Порпуліт [12, с. 177], онім *Сонька* – похідний не від канонічного *Софья*, а від неканонічного оніму *Соня*, що зафіксовано словником Н. М. Тупікова. Зближення імен *Соня* та *Софья* відбулося внаслідок існування оцінної форми *Сонька*, яка після християнізації казкового ономастикону стала сприйматися як варіант імені *Софья*.

Запозичені разом з християнством нові, чужі за своєю зовнішньою та внутрішньою формою календарні імена зазнали активних процесів мовної адаптації, пристосовуючись до фонетичної та граматичної системи, одержуючи ті ж самі суфікси, що були поширені серед імен язичницьких, тобто співвідносилися з дохристиянською системою іменування.

О. О. Порпуліт зазначає, що мова не може терпіти незрозумілих, «темних» слів, спрацьовує механізм «народної етимології»: внутрішня форма «темного» слова *Софья* була пояснена найближчим семантичним зіставленням: *Соня* – «сон». Саме це й пояснює зближення неканонічного найменування *Сонька* з канонічним *Софья*, яке увійшло до структури казки значно пізніше й посіло місце язичницького імені *Соня* [12, с. 176-177]. Таким чином, функції казкової *Соньки* були перенесені на *Софию*.

Висновки. Власні імена відіграють достатньо важливу роль у різноманітності художніх засобів казкових творів. Форми та прийоми виражальних можливостей найменувань персонажів у народних казках зумовлюються особливостями їхньої семантики, а також семантики апелювативів та компонентів, що ускладнюють власні назви, і входять до їх структури. Таким чином, дослідження найменувань персонажів казок сприяють більш детальному їх вивченню, визначенню історії їх створення та розвитку.

Перспективи подальшого дослідження полягають у розгляді та вивченні особливостей лексико-семантичних груп найменувань персонажів народних та літературних казок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Афанасьев А. Н. Народные русские сказки : в 3 т. / отв. ред. Э. В. Померанцева, К. В. Чистов. Москва: Наука, 1985. Т. 1. 512 с. Т. 2. 464 с. Т. 3. 496 с.
2. Горбачева О. Г. Ономастическое пространство русских и народных и авторских сказок: автореф. дис. ... кандидата филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Орел, 2008. 24 с.
3. Лавріненко С. Т. Типізація власного імені в українській народній казці. *Питання сучасної ономастики*. Дніпропетровськ : ДДУ, 1992. С. 111–112.
4. Лазутин С. Г. Поэтика русского фольклора. Москва : Высш. шк., 1989. 208 с.
5. Леонович О. А. Ономастика как социолингвистическая проблема. *Социальная и стилистическая вариативность английского языка*: межвуз. сб. науч. трудов. Пятигорск : Пятигорский гос. пед. институт, 1988. С. 25–31.

6. Литературный энциклопедический словарь / под общей ред. В. М. Кожевниковой и П. А. Николаева. Москва : Сов. энциклопедия, 1987. 751 с.
7. Лукошкова О. И. Система именования персонажей в русской народной и литературной сказках первой половины XIX в. (на материале произведений В. А. Жуковского, А. С. Пушкина, П. П. Ершова) : автореф. дис. ... кандидата филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Тюмень, 2000. 21 с.
8. Мальцева Т. И. Конструкции, репрезентирующие персонажей русской волшебной сказки: автореф. дис. ... кандидата филол. наук : 10.02.01 «Русский язык». Воронеж, 2000. 24 с.
9. Морозова М. Н. Антропонимия русских народных сказок. *Фольклор. Поэтическая система* / отв. ред. А. И. Баландин, В. М. Гацак. Москва : Наука, 1977. С. 231–241.
10. Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки. Ленинград : Наука, 1974. 255 с.
11. Пилаш М. И. Мифоантропонимия русских и венгерских сказок. *Ономастичні студії*. Ужгород : УДУ, 1996. Вип. 2. С. 42–58.
12. Порпуліт О. О. Християнізація ономастичного простору чарівної казки. *Восточноукраїнський лінгвістический сборник* : сб. науч. трудов / отв. ред. Е. С. Отин. Донецк : Донеччина, 2000. Вып. 6. С. 175–179.
13. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. О. Н. Трубачева. Москва : Прогресс, 1986. Т.1. 576 с.

УДК 811.162.3=161.2'373.7'36

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.1.12>

ВАРІАНТНІСТЬ ТЕМПОРАЛЬНИХ І ЛОКАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (НА МАТЕРІАЛІ ЧЕСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ МОВ)

VARIATION OF TEMPORAL AND LOCATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS (ON THE MATERIAL OF CZECH AND UKRAINIAN LANGUAGES)

Кобилецька Л.В.,

orcid.org/0000-0003-4688-3622

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри початкової та дошкільної освіти

Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті проаналізовано варіантність чеських та українських темпоральних і локативних фразеологізмів. Мета розвідки – окреслити різні підходи до трактування фразеологічної варіантності; охарактеризувати, систематизувати виявлені варіанти темпоральних і локативних ФО на матеріалі чеської та української мов. Значний науковий інтерес становить вивчення функціонування чеських і українських фразеологізмів в національних корпусах, а саме особливостей варіювання вказаних фразеологізмів. Фрагментарно вказаної проблеми торкалися у своїх працях науковці, проте даний аспект потребує детального опрацювання.

У розвідці розкрито сутність фразеологічної варіантності, подано думки чеських, словацьких і українських лінгвістів.

Фразеологічними варіантами ми вважаємо такі різновиди фразеологізмів, які, маючи відносну тотожність фразеологічного значення й етимологічного образу, різняться окремими компонентами плану вираження.

Розглянуто варіантність фонетичну, морфолого-синтаксичну та лексичну. Фонетична варіантність зумовлена вживанням ФО у літературній та розмовно-побутовій мові: чес. *být / bejt na obzoru / vobzoru, být / stát za / přede dveřmi / dveřma, nebýt / nebejt už žádný / žádnéj mladík, být / bejt v žravých / žravejch letech*; укр. *близький / блигий / блигомий світ, скільки (можна) засягти / осягти оком / сягає око*. Морфолого-синтаксична варіантність основана, здебільшого, на граматичних категоріях компонентів фразеологізмів, а також обумовлена вживанням різних часових і просторових прийменників: чес. *na svou dobu / ve své době, za oněch časů / za onoho času*; укр. *за морем / за морями, за синім морем / за синє море*.

Фразеологічні варіанти (ФВ) лексичного типу розподілено на п'ять підгруп: дієслівна, іменникова, прикметникова, числівникова, займенникова. Серед ФВ виділяємо фразеологізми, у яких варіантність зумовлена використанням відносних синонімів та вживанням лексем однорідної тематичної групи.

Найпродуктивнішими є у чеській мові є ФВ стилістичні і лексичні (*zvrácený / obrácený / převrácený svět; dobrý / šťastný / zdánlý konec*). В українській мові найпродуктивнішими є лексичні варіанти (*по широким / далеких світах, тридее'яте царство / королівство / володарство*). Зіставлення чеських та українських темпоральних і локативних ФО виявляє при збігу загальної семантики значні розбіжності стрижневих компонентів, які стали основою образних характеристик.

Ключові слова: фразеологічна одиниця (ФО), фразеологічні варіанти, варіантність, темпоральність, локативність, чеська мова, українська мова.